

HAL
open science

Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Εύβοια. Αναζητώντας έναν χαμένο ναό.

Karl Reber, Denis Knoepfler, Amalia Karapaschalidou, Tobias Krapf, Thierry
Theurillat

► To cite this version:

Karl Reber, Denis Knoepfler, Amalia Karapaschalidou, Tobias Krapf, Thierry Theurillat. Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Εύβοια. Αναζητώντας έναν χαμένο ναό.. 2019. ⟨hal-04417994⟩

HAL Id: hal-04417994

<https://hal.univ-lille.fr/hal-04417994v1>

Submitted on 6 Mar 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Εύβοια

Αναζητώντας έναν χαμένο ναό

Karl Reber

Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Λοζάνης
Διευθυντής Ελβετικής Αρχαιολογικής
Σχολής στην Ελλάδα
karl.Reber@esag.swiss

Denis Knoepfler

Ομότιμος Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Neuchâtel & Collège de France
denis.knoepfler@unine.ch

Αμαλία Καραπασχαλίδου

τ. Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Ευβοίας

Tobias Krapf

Επιστημονικός Γραμματέας Ελβετικής
Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα
tobias.Krapf@esag.swiss

Thierry Theurillat

Επιστημονικός Γραμματέας Ελβετικής
Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα
thierry.Theurillat@esag.swiss

Ύστερα από 200 χρόνια ερευνών, αποκαλύφθηκε επιτέλους το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος κοντά στην Αμάρυνθο Ευβοίας από μια ομάδα αρχαιολόγων της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας. Οι ανασκαφές που διενεργούνται σε ένα οικόπεδο 11.600 τ.μ. στους πρόποδες του λόφου Παλαιοεκκλησιές, έφεραν στο φως σειρά από κτήρια και κατασκευές που χρονολογούνται από την Πρωτογεωμετρική εποχή έως τους Βυζαντινούς χρόνους. Οι ενσφράγιστες κεραμίδες με το όνομα της Αρτέμιδος, που εντοπίστηκαν το 2017, και γραπτά ψηφίσματα και συνθήκες, εκ των οποίων μία αναφέρει το τοπωνύμιο της Αμαρύνθου, καθώς επίσης και μεγάλος αριθμός βάσεων αγαλμάτων αφιερωμένων στην Αρτέμιδα, τον Απόλλωνα και τη Λητώ, δεν επιτρέπουν την οποιαδήποτε αμφιβολία για την ταύτιση του ιερού, το οποίο ήταν γνωστό μόνο από τις γραπτές πηγές.

Λέξεις ευρετηρίου
Εύβοια
Ιερό
Άρτεμις
Αμάρυνθος
Ερέτρια
αρχαιολογία
θηρησκεία

1. Χάρτης (από Google earth) με την απόσταση του Ιερού της Αρτέμιδος από την Ερέτρια. Ο χάρτης σχεδιάστηκε από την ESAG/ΕΑΣΑ.

Η ύπαρξη του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο Ευβοίας ήταν γνωστή μόνο από τις γραπτές πηγές. Κατ' αρχήν, πρέπει να αναφέρουμε τον γεωγράφο Στράβωνα, ο οποίος συνέγραψε τον 1ο αι. π.Χ. το μεγάλο έργο του για τη γεωγραφία του αρχαίου κόσμου. Στο πρώτο κεφαλαίο του 10ου βιβλίου, αφιερωμένου στη γεωγραφία της Ευβοίας, μνημονεύει πολλές φορές το εν λόγω ιερό. Σε μία παράγραφο (X, 1, 12), αναφέρει μία συμφωνία, η οποία καθορίζει τις συνθήκες μάχης μεταξύ των πόλεων της Ερέτριας και της Χαλκίδας. Αυτή η συμφωνία, με την οποία οι δυο πόλεις αποδέχονται να μην χρησιμοποιούν τηλεβόλα όπλα, ήταν γραμμένη σε μια στήλη που είχε ανεγερθεί στο ιερό της Αμαρύνθου (*έν τῷ Ἀμαρυνθίῳ στήλῃ*).

Μία άλλη επιγραφή, την οποία μνημονεύει ο Στράβων (X, 1, 10), περιγράφει την πομπή 3.000 οπλιτών, 600 ιππέων και 60 αρμάτων από το άστυ της Ερέτριας προς το ιερό. Η στήλη που έφερε αυτήν την επιγραφή βρισκόταν «*έν τῷ ἱερῷ τῆς*

Ἀμαρυνθίας Ἀρτέμιδος». Σε ένα τρίτο απόσπασμα (X, 1, 10), ο Στράβων παραδίδει τη θέση στην οποία βρισκόταν η κώμη της Αμαρύνθου : «*[...] ταύτης δ' ἐστὶ κώμη ἢ Ἀμάρυνθος ἀφ' ἑπτὰ σταδίων τοῦ τείχους*».

Η πληροφορία στο κείμενο του Στράβωνα για τα επτά στάδια, που αντιστοιχεί σε απόσταση περίπου 1,4 χλμ., αποτελούσε πρόκληση για τους ερευνητές, που αναζητούσαν το ιερό ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα. Όμως, σε αυτήν την ακτίνα πέριξ της πόλεως της Ερέτριας δεν εντοπίστηκε κάποια ένδειξη ενός τέτοιου ιερού. Αντιθέτως, πολλοί ερευνητές υποστήριξαν τον εντοπισμό της θέσης κοντά στο σύγχρονο χωριό της Κάτω Βάθειας, περίπου 10 χλμ. μακριά από την Ερέτρια, όπου τους προηγούμενους αιώνες ανευρέθησαν τυχαία πολλές επιγραφές που αναφέρουν την θεά Αρτέμιδα, μεταξύ των οποίων μια συνθήκη με ωραίο ανάγλυφο, το οποίο αναπαριστά τη θεϊκή τριάδα, την Αρτέμιδα, τον Απόλλωνα και τη Λητώ,¹ και φυλάσσεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό

Μουσείο Αθηνών (MN 1892). Διάφοροι περιηγητές που επισκέφθηκαν τη Βάθεια κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα, ταξιδεύοντας από τη Χαλκίδα προς την Κάρυστο, αναφέρουν στα ταξιδιωτικά τους ημερολόγια την ύπαρξη ερειπίων σ' αυτήν την περιοχή, χωρίς όμως να δίνουν ακριβείς περιγραφές.² Επιπλέον, η αποκάλυψη ενός βόθρου γεμάτου από εκατοντάδες πήλινα ειδώλια, αγγεία και αντικείμενα τελετουργικής χρήσης κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Κυριακής το 1987, οδήγησε την Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη να προτείνει τον εντοπισμό του ιερού στην κοιλάδα μεταξύ αυτού του ναυδρίου και του προς δυσμάς³ ποταμού Σαρανταπόταμου, που κατά την αρχαιότητα λεγόταν Ερασίνος. Όμως, η παρατιθέμενη από τον Στράβωνα απόσταση αποτελούσε αντεπιχείρημα για μια τέτοια υπόθεση.

Τελικά, ο Denis Knoepfler καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Neuchâtel και του Collège de France, κατάφερε να λύσει αυτό το αίνιγμα το 1988. Στο άρθρο του, που δημοσιεύθηκε στην *Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, αναπτύσσει

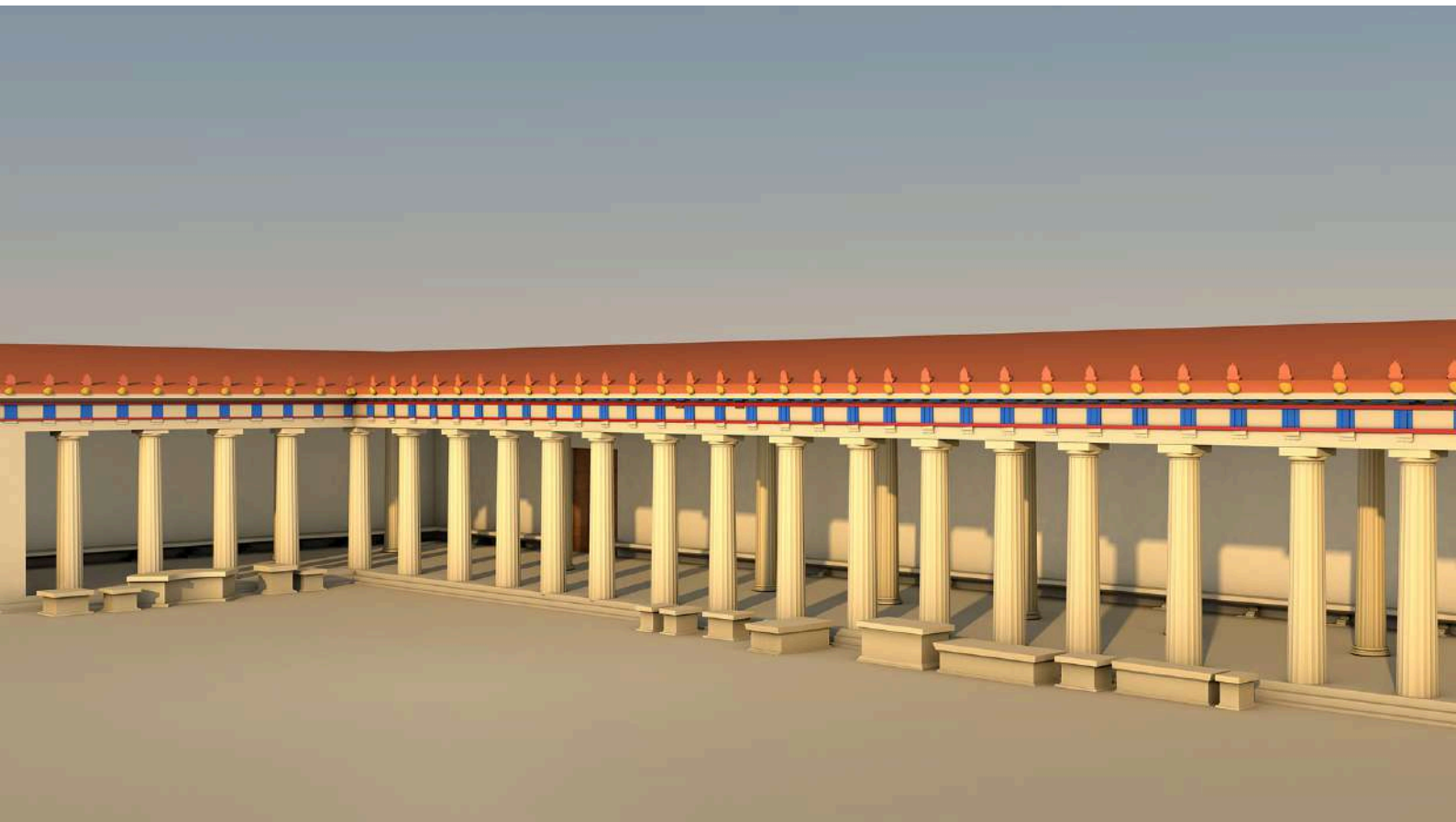
το επιχείρημα ότι πρόκειται πιθανώς για σφάλμα αντιγραφεία που λόγω σύγχυσης, αντέγραψε το γράμμα ζ που αντιστοιχεί με τον αριθμό 7 στο ελληνικό αριθμητικό σύστημα, αντί για το ξ, που έχει μεν παρόμοιο σχήμα, όμως ισούται με το αριθμό 60.⁴ Επομένως, το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος δεν βρισκόταν σε απόσταση 1,4 χλμ. από τα τείχη της Ερέτριας, αλλά 11 χλμ. (εικ. 1). Αυτή η νέα απόσταση μάς οδήγησε στον λόφο Παλιόχωρια ή Παλαιοεκκλησιές στα νότια της Άνω Βάθειας. Εκεί υπήρχε μια προϊστορική θέση, η οποία, όπως γνωρίζουμε σήμερα, αντιστοιχεί στο τοπωνύμιο *a-ma-ru-to* (Αμάρυνθος), το οποίο καταγράφεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β, που ανευρέθησαν στο μυκηναϊκό ανάκτορο των Θηβών.

Εντός μικρής αρχαιολογικής τομής, που πραγματοποιήθηκε το 2007 στους πρόποδες αυτού του λόφου από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα (ESAG) σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας, οι ανασκαφείς εντόπισαν τοιχοποιία Πρωτογεωμετρικών χρόνων (10ος αι. π.Χ.), η οποία καλυπτόταν μερικώς από μεγάλη

2. Κάτοψη του Ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο (φωτ.: ESAG).

3. Αναπαράσταση της Ανατολικής Στοάς στο Ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος (φωτ.: M. Lebender, ESAG).

Θεμελίωση μνημειακού οικοδομήματος του 4ου αι. π.Χ. Οι ανασκαφές των επομένων ετών (2012-2019) έδειξαν ότι πρόκειται για πειόσημη στοά μήκους 69 μ. (εικ. 2 αρ. 1). Η πρόσοψή της φέρει 19 δωρικούς κίονες και στρέφεται προς τα δυτικά οριοθετώντας με την ανατολική της ακμή μια μεγάλη πλατεία (εικ. 3). Αυτή η πλατεία θα πρέπει να ήταν το κέντρο του ιερού, που εκτεινόταν στα νότια μέχρι τη θάλασσα και παισιωνόταν στα βόρεια από μια άλλη στοά, από την οποία διατηρούνται μόνο λίγες βάσεις κίωνων και τμήμα των θεμελίων του οπίσθιου τοίχου. Το δυτικό όριο του ιερού δεν είναι ακόμη γνωστό, είναι όμως πολύ πιθανό ότι το ιερό καταλάμβανε όλη την έκταση μεταξύ του λόφου Παλαιοεκκλησιές και του ποταμού που βρίσκεται στα δυτικά, του Σαρανταπόταμου, του αρχαίου Ερασίνου.

Το ιερό στο πέρασμα του χρόνου (εικ. 2 αρ. 4)

Η θέση κατοίκησης των Προϊστορικών χρόνων στην κορυφή και τη βόρεια κλιτύ του λόφου αντικατα-

στάθηκε από το ιερό, που ιδρύθηκε στην κοιλάδα, στους δυτικούς πρόποδες, κατά την αρχή της Εποχής του Σιδήρου. Εκτός από λίγα τυχαία ευρήματα των Μυκηναϊκών χρόνων, τα αρχαιότερα κατάλοιπα αυτής της θέσης χρονολογούνται την Πρωτογεωμετρική εποχή (10ος αι. π.Χ.). Πρόκειται κυρίως για την προαναφερθείσα τοιχοποιία, η οποία πιθανώς στήριζε την αμαξιτή οδό, που οδηγούσε από τον οικισμό στα βόρεια του λόφου έως τη θάλασσα, όπου σίγουρα θα υπήρχε μικρός λιμένας. Η απουσία προϊστορικών καταλοίπων σε αυτήν την πεδιάδα εξηγείται από την ύπαρξη μεγάλου κόλπου, ο οποίος άρχισε να γεμίζει με αλουβιακές αποθέσεις στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. Τα πρώτα κτήρια, τα οποία ανεγέρθησαν σε μεγάλη εγγύτητα με αυτόν τον πρωτογεωμετρικό τοίχο, χρονολογούνται στον 8ο αι. π.Χ. Πρόκειται για μικρές αψιδωτές καλύβες, οι οποίες αντικαταστάθηκαν κατά τη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ. από ένα οικοδόμημα (εικ. 2 αρ. 3) μήκους 30 μ., το οποίο απαρτίζεται από τέσσερα δωμάτια που παρατάσ-

σονται μεν το ένα δίπλα στο άλλο, όμως τα δύο πλευρικά είναι μικρότερα σε σύγκριση με τα άλλα δύο στο κέντρο. Η λειτουργία αυτού του κτηρίου δεν είναι ακόμη ξεκάθαρη, όμως η ερμηνεία του ως χώρου λατρείας είναι αρκετά πιθανή.

Ο δρόμος που περνούσε δίπλα από την ανατολική πλευρά αυτού του κτηρίου 3 εγκαταλείφθηκε κατά την διάρκεια του 5ου αι. π.Χ., όταν στη θέση του κατασκευάστηκε ορθογώνιος οίκος (εικ. 2 αρ. 2), από τον οποίον διασώζονται μόνον τα θεμέλια. Στην ίδια περίοδο ανήκει και το κτήριο 6, επίσης ορθογώνιας κάτοψης, με εσωτερική κιονοστοιχία. Το κτήριο αυτό είναι προσανατολισμένο προς ανατολάς και βρίσκεται σε απόσταση λίγων μέτρων από μια ογκώδη θεμελίωση κατασκευασμένη από ασβεστολιθικούς δόμους (εικ. 2

αρ. 11), διαστάσεων 5 x 12 μ. Είναι πιθανόν ότι η θεμελίωση αυτή έφερε μνημειώδη βωμό και ότι το κτήριο 6 λειτούργησε ως μικρός ναός. Δυστυχώς, τα αρχαιολογικά στρώματα είναι τόσο διαταραγμένα σε εκείνο το σημείο, ώστε προς το παρόν δεν μπορεί να δοθεί κάποια άλλη ακριβέστερη ερμηνεία. Ένα επιπλέον επιχείρημα, που ενισχύει την ταύτιση με ναό, είναι η ύπαρξη σειράς βάσεων, οι οποίες έφεραν κάποτε αγάλματα ή ψηφίσματα και παρατάσσονταν κατά μήκος των εξωτερικών τοίχων του κτηρίου 6. Από τα αγάλματα αυτά διασώζονται μόνο κάποια μικρά θραύσματα,⁵ με εξαίρεση μια φαρέτρα που βρέθηκε κοντά στα θεμέλια του βωμού 11 και η οποία προέρχεται, αναμφίβολα, από χάλκινο αγαλματίδιο της Αρτέμιδος (εικ. 5).

4. Εικόνα από drone του Ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος (φωτ.: ESAG).

5. Κάτω: χάλκινη φαρέτρα από το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος (φωτ.: ESAG). Άνω: τετράδραχμο της Ερέτριας, στο οποίο η θεά Άρτεμις φέρει όμοια φαρέτρα (φωτ.: Pruvot Martin-Reber-Theurillat 2010, 184 αρ. 174).

Εάν το κτήριο 6 μπορεί να ταυτιστεί με ναό, πράγμα πολύ πιθανό, αντιθέτως η χρήση μιας ομάδας μικρών κτηρίων στα νότια του (εικ. 2 αρ. 8) παραμένει ακόμα σκοτεινή. Πρόκειται άραγε για μικρούς θησαυρούς, όπως αυτοί που έχουν βρεθεί στα μεγάλα ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας; Μόνο η συνέχιση της ανασκαφής θα μπορούσε να δώσει απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα.

Την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το ιερό γνώρισε μεγάλη ανοικοδόμηση. Η κεντρική πλατεία με τον ναό 6 και τον βωμό 11 πλαισιώθηκαν στην ανατολική και βόρεια πλευρά της από στοές μνημειακών διαστάσεων. Η κακή κατάσταση διατήρησης της βόρειας στοάς (εικ. 2 αρ. 5) δεν επιτρέπει προς το παρόν να αναφερθούμε λεπτομερώς στην αρχική της κάτοψη. Η μεγάλη ανατολική στοά (εικ. 2 αρ. 2, εικ. 3) χωριζόταν με εσωτερική κιονοστοιχία σε δύο διαδρόμους. Μαρμάρινος θρανίο, στο οποίο μπορούσαν να αναπαύονται οι προσκυνητές, περιέθεε τον τοίχο. Κατά την διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. ανοίχθηκε μια είσοδος στον οπίσθιο τοίχο, που

επέτρεπε την πρόσβαση σε πλατεία ανατολικά της στοάς. Ένας μεγάλος τοίχος κατασκευασμένος εξολοκλήρου από ασβεστολιθικούς δόμους (εικ. 2 αρ. 4, εικ. 6), του οποίου διατηρούνται τουλάχιστον έξι στρώσεις δόμων, οριοθετούσε αυτήν την πλατεία προς τα ανατολικά και είχε σίγουρα αναλημματική χρήση, καθώς συγκρατούσε τα χώματα από την κλιτύ του λόφου. Αυτός ο χώρος ίσως χρησιμοποιείτο στο πλαίσιο εορταστικών εκδηλώσεων προς τιμήν της θεάς Αρτέμιδος ή, όπως υποθέτει ο Denis Knoerfler, υπήρξε το σημείο όπου ετιμώντο σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο Ρωμαίος στρατηγός Λεύκιος Μόμμιος, γνωστός ευεργέτης της Ερέτριας, το 146 π.Χ.

Στις αρχές του 1ου αι. π.Χ., πιθανώς μετά τους μιθριδατικούς πολέμους κατά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το ιερό δέχθηκε επίθεση από τα ρωμαϊκά στρατεύματα υπό τις διαταγές του Σύλλα. Τότε καταστράφηκε μεγάλος αριθμός αγαλμάτων, ανάγλυφων, συνθηκών και ψηφισμάτων, που ήταν τοποθετημένα στο εσωτερικό του ιερού. Έπειτα

από αυτήν την καταστροφή, οι βάσεις αυτών των μνημείων χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου για την κατασκευή κρήνης (εικ. 2 αρ. 10, εικ. 7), ακριβώς μπροστά από την ανατολική στοά. Αυτή η κρήνη αποτελείται από δύο κλίμακες που κατεβαίνουν σε βάθος 2 μ. έως το επίπεδο της θάλασσας. Η βόρεια πλευρά της αριθμεί εννέα βαθμίδες, ενώ η νότια οκτώ. Στο βάθος, ανάμεσα στις δύο τελευταίες βαθμίδες, βρίσκεται στρογγυλό πηγάδι, κατασκευασμένο με τρεις πήλινους δακτυλίους, που υπέρκεινται ο ένας του άλλου και σταθεροποιούν τα τοιχώματά του. Το τελικό βάθος του βρίσκεται 2 μ. κάτω από το επίπεδο της θάλασσας. Το νερό στο εσωτερικό του πηγαδιού είναι γλυκό και προέρχεται επομένως από ένα γεωλογικό στρώμα, όπου το νερό του υδροφόρου ορίζοντα δεν αναμιγνύεται με το θαλασσινό, αλμυρό νερό.

Η ύπαρξη κρήνης σε ιερό της Αρτέμιδος δεν είναι μοναδική. Μπορούμε να παραθέσουμε πολλά παράλληλα, επί παραδείγματι, το Αρτεμίσιο της Βραυρώνος, της Αυλίδος ή του Μυρρινούντος.

Εκτός από το ότι το πηγάδι εξυπηρετούσε στην ύδρευση, μπορούμε επίσης να υποθέσουμε και μια άλλη λειτουργία, πολύ διαφορετική. Η εγκατάσταση των δυο κλιμάκων δείχνει ότι η κρήνη διαδραμάτιζε ιδιαίτερο ρόλο σε θρησκευτικές τελετές, ίσως ως χώρος εξαγνισμού. Τα χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν διάσπαρτα πάνω στα σκαλοπάτια και μέσα στο πηγάδι, μας επιτρέπουν να σκεφτούμε ένα τελετουργικό που παραδίδει ο Πausanías για τον ιερό του Αμφιάραου στον Ωρωπό (1.34): σύμφωνα με τον Pausanías, λοιπόν, όποιος θεραπευόταν από τον θεό έριχνε και ένα αργυρό ή χρυσό νόμισμα στην πηγή που βρισκόταν κοντά στον ναό. Η θεά Άρτεμις δεν είναι απαραίτητα θεραπευτική θεότητα, όμως με την ιδιότητά της ως προστάτιδας των παιδιών και των νεαρών κοριτσιών και αγοριών, ήταν σίγουρα επιφορτισμένη με την προστασία της υγείας των πιστών της.

Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους και κυρίως κατά τη διάρκεια του 2ου αι. μ.Χ., το ιερό γνώρισε νέα περίοδο άνθησης. Πολυάριθμα νομίσματα

6. Τοίχος κατασκευασμένος από ασβεστολιθικούς δόμους, στα ανατολικά της στοάς (φωτ.: ESAG).

αυτής της εποχής βρέθηκαν στις κλίμακες της κρήνης. Σύμφωνα με τον Denis Knoepfler είναι πιθανόν ότι ο σπουδαίος μαικήνας Ηρώδης ο Αττικός, ιδιοκτήτης μεγάλης έκτασης στην Εύβοια, είχε προβεί σε κάποια σημαντική χορηγία για την ανακαίνιση του ιερού.⁶ Κατά την διάρκεια των 3ου και 4ου αι. μ.Χ. το ιερό βρέθηκε σε περίοδο παρακμής, για να μετατραπεί εν συνεχεία σε κέντρο χριστιανικής λατρείας. Κατάλοιπο αυτής της περιόδου αποτελεί στα βορειοδυτικά της ανασκαφής η μικρή νεκρόπολη, που βρισκόταν πιθανώς κοντά σε μικρή βασιλική. Ο χώρος ακολούθως εγκαταλείφθηκε, ενώ κατά τη Βυζαντινή εποχή καλύφθηκε μερικώς από ταπεινή οικία, της οποίας κάποιοι τοίχοι ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφών. Μέχρι πολύ πρόσφατα η περιοχή όπου βρισκόταν το ιερό, ήταν γνωστή με το τοπωνύμιο «*Τα Μάρμαρα*», γεγονός που μαρτυρά ότι μαρμάρινοι και ασβεστολιθικοί λίθοι λεηλατήθηκαν για να χρησιμοποιηθούν εκ νέου σε κατασκευές, που χρονολογούνται μετά το τέλος της Αρχαιότητας. Ένα ωραίο παράδειγμα αυτής της εκ νέου χρήσης υλικού βρίσκεται σε απόσταση περίπου 2 χλμ. προς την ενδοχώρα: το εκκλησάκι της Παναγίτσας, κτισμένο γύρω στο 1300, αποτελείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από δόμους σε δεύτερη χρήση προερχόμενους από το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος. Δύο ασβεστοκάμινοι που εντοπίστηκαν στον

χώρο της ανατολικής στοάς, μας βοηθούν να καταλάβουμε καλύτερα γιατί τα κτήρια του ιερού βρέθηκαν σε τόσο κακή κατάσταση.

Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος βρίσκεται στην επικράτεια της αρχαίας πόλης της Ερέτριας. Ωστόσο, βρισκόταν μακριά για να είναι ένας ταπεινός χώρος τοπικής λατρείας. Διάφορες επιγραφικές και φιλολογικές πηγές (π.χ. Τίτος Λίβιος, *Ab Urbecondita* XXXV,38· Πausanίας I, 31.5) μαρτυρούν ότι κάτοικοι και άλλων ευβοϊκών πόλεων, κυρίως της Χαλκίδας και της Καρύστου, επισκέπτονταν το ιερό. Το ίδιο το ιερό ήταν χώρος στον οποίον ο δήμος Ερετριέων εξέθετε στο κοινό τα ψηφίσματα και τις συνθήκες με τις άλλες πόλεις του νησιού. Κατά την διάρκεια της εορτής των Αμαρυσίων προς τιμήν της θεάς Αρτέμιδος πραγματοποιούντο αθλητικοί και μουσικοί αγώνες. Τις δαπάνες αναλάμβαναν τοπικοί μαικήνες, όπως στην ύστερη Ελληνιστική εποχή ο Ερετριεύς γυμνασίαρχος Ελπίνικος, ο οποίος, σύμφωνα με το ψηφίσμα προς τιμήν του (IG XII, 9, 234),⁷ είχε προσφέρει ελαιόλαδο όχι μόνο για τους πολίτες, αλλά και όλους τους άλλους, δηλαδή τους ξένους που προσέρχονταν και συμμετείχαν στις πανηγύρεις. Η λατρεία προς τιμήν της Αμαρυσίας Αρτέμιδος ήταν τόσο σημαντική, ώστε εξήχθη στην Αττική, όπου σύμφωνα με τον Πausanία (I, 31, 4-5), υφίστατο στον δήμο των Αθμονέων⁸ (*Αθμονεῖς δ' ἐτίμῳσιν*

7. Βάση αγάλματος αφιερωμένη στην Αρτέμιδα, τον Απόλλωνα και τη Λητώ (φωτ.: ESAG).

8. Ψήφισμα που αναφέρει το τοπωνύμιο της Αμαρύνθου (φωτ.: ESAG).

Άμαρυσίαν Άρτεμιν) ή στον δήμο των Κυδαθηναίων, όπου βρισκόταν ιερόν της Αρτέμιδος (τῆς Ἄθμονόθεν Ἀμαρυσίας, IG I³ 426).

Σήμερα πλέον δεν υπάρχουν αμφιβολίες για τον εντοπισμό του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο, στην κοιλάδα δυτικά του λόφου Παλαιοεκκλησιές. Η τοποθεσία στους πρόποδες ενός λόφου σε μια ελώδη περιοχή κοντά στην θάλασσα είναι χαρακτηριστική για Αρτεμίσιο –μπορούμε να παραθέσουμε τα παραδείγματα της Βραυρώνος ή της Αυλίδος, που βρίσκονται σε παρόμοιο περιβάλλον. Επίσης, οι πολυάριθμες βάσεις αγαλμάτων, που έφεραν αφιερωματικές επιγραφές στη θεϊκή τριάδα –την Αρτέμιδα, τον Απόλλωνα και την Λητώ (εικ. 7)– και ευρέθησαν κατά την διάρκεια των ελληνο-ελβετικών ανασκαφών, αποτελούν ισχυρό επιχείρημα για αυτήν την ταύτιση. Και επιπλέον απόδειξη είναι ένα ψήφισμα, που βρέθηκε στην κρίνη 10 το καλοκαίρι του 2019, και αναφέρει ακόμα και το τοπωνύμιο της Αμαρύνθου (Άρτέμιδος ἐν Ἀμαρύνθῳ) (εικ. 8). Ωστόσο, σειρά ερωτημάτων που πρόκειται να απασχολήσουν την ελληνο-ελβετική ανασκαφική ομάδα τα επόμενα χρόνια, παραμένουν ανοικτά: η επιβεβαίωση της ταύτισης του κτηρίου 6 με ναό, η έκταση του ιερού προς τα δυτικά, η κάτοψη και η ανάπτυξη των πρώτων περιόδων του ιερού κατά τη Γεωμετρική (10ος-8ος αι. π.Χ.) και Αρχαϊκή εποχή (7ος-6ος αι. π.Χ.), και, τέλος, πώς τα αντικείμενα που ήλθαν στο φως από την Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη και προέρχονται πιθανότατα από αυτό το ιερό, κατέληξαν σε αυτόν τον βόθρο που βρίσκεται σε μια απόσταση 670 μ. από το κέντρο του ιερού.

Μετάφραση από τα γαλλικά: Κυριακή Κατσαρέλια

Σημειώσεις

1. Knoepfler 1988· βλ. επίσης Pruvot Martin et al. 2010, σ. 226. 248 No. 258.
2. Ackermann & Knoepfler 2009.
3. Sapouna-Sakellarakı 1992.
4. Knoepfler 1988.
5. Πρόκειται κυρίως για τμήματα δακτύλων και χεριών από μάρμαρο.
6. Knoepfler 2018.
7. Pruvot Martin et al. 2010, σ. 186 No. 189.
8. Ο δήμος των Αθμονένων βρίσκεται στο αθηναϊκό προάστιο Μαρούσι, του οποίου το τοπωνύμιο προέρχεται προφανέστατα από το Αμαρύσιον/Αμαρούσιον, βλ. Knoepfler 1988, σ. 392.

Βιβλιογραφία

- Ackermann D. & Knoepfler D., «La région de Vathia / Amarnthos au miroir de ses premiers explorateurs, à propos d'une lettre inédite de P. Revelakis à L.-S.-F. Fauvel», *Antike Kunst* 52, 2009: σ. 124-163.
- Blandin B., «Amarnthos au début de l'âge du fer à la lumière des fouilles récentes», *Antike Kunst* 51, 2008 : σ. 180-190.
- Fachard S. & Theurillat Th., «Amarnthos 2007», *Antike Kunst* 51, 2008: σ. 154-159.
- Fachard S., Knoepfler D., Reber K. Karapaschalidou A., Krapf T., Theurillat Th. & Kalamara P., «Recent research at the Sanctuary of Artemis Amarnthos in Amarnthos», *Archaeological Reports* 63, 2016-2017: σ. 167-180.
- Knoepfler D., «Carystos et les Artémisia d'Amarnthos», *BCH* 96, 1972: σ. 283-301.
- Knoepfler D., «Sur les traces de l'Artémision d'Amarnthos près d'Érétrie», *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1988: σ. 382-421.
- Knoepfler D., «La fête d'Artémis Amarnthos en son sanctuaire d'Amarnthos: nouvelles perspectives archéologiques et épigraphiques», *Bulletin SAKA/VASAC*, 2017: σ. 42-48.
- Knoepfler D., Karapaschalidou A., Fachard S., Krapf T., Baeriswyl Ph. & Theurillat Th., «Amarnthos 2013 », *Antike Kunst* 57, 2014: σ. 127-133.
- Knoepfler D., Karapaschalidou A., Theurillat Th., Fachard S., Baeriswyl Ph. & Ackermann D., « Amarnthos 2014 », *Antike Kunst* 58, 2015: σ. 143-150.

- Knoepfler D., Karapaschalidou A., Krapf T., Theurillat Th. & Ackermann D., «Amarynthos 2015», *Antike Kunst* 59, 2016: σ. 95-102.
- Knoepfler D., Karapaschalidou A., Reber K., Krapf T. & Theurillat Th., «Amarynthos 2016», *Antike Kunst* 60, 2017: σ. 135-145.
- Knoepfler D., Reber K., Karapaschalidou A., Krapf T. & Theurillat Th., «L'Artémision d'Amarynthos (campagne 2017)» *Antike Kunst* 61, 2018: σ. 129-137.
- Knoepfler D., «Hérode Atticus propriétaire et évergète en Eubée : une nouvelle inscription du Musée d'Érétrie», *REG* 131, 2018: σ. 317-370.
- Krapf T., «Amarynthos in der Bronzezeit. Der Wissensstand nach den Schweizer Grabungen 2006 und 2007», *Antike Kunst* 54, 2011: σ. 144-159.
- Krapf T., «Ερέτρια και Αμάρυνθος: Δύο γειτονικοί αλλά διαφορετικοί οικισμοί της Μέσης Εποχής Χαλκού στην Εύβοια», στο: Α. Mazarakis Ainian (επ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερέας Ελλάδας 4 (Volos)*, 2015: σ. 681-696.
- Κουρουγιώτης Κ., «Εκ του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1900: σ. 5-26.
- Léderrey C., «Amarynthos 2007, Ein subproto-geometrisches Kindergrab», *Antike Kunst* 51, 2007: σ. 159-164.
- Nakas Y. & Krapf T., «Medieval Ship Graffiti from Amarynthos, Euboea, Greece», *The International Journal of Nautical Archaeology* 46,2, 2017: σ. 433-437.
- Παρλαμά Λ., «Μικρή ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό λόφο της Αμάρυνθου (Εύβοια)», *AAA* 12, 1979: σ. 3-14.
- Pruvot Martin Ch., Reber K. & Theurillat Th. (éds.), *Cité sous terre. Des archéologues suisses explorent la cité grecque d'Érétrie*, Gollion, Bâle, 2010.
- Reber K., Knoepfler D., Krapf T., Theurillat Th., Fachard S. & Karapaschalidou A., «Auf der Suche nach Artemis. Die Entdeckung des Heiligtums der Artemis Amarysia», *Antike Welt* 4, 2018: σ. 52-58.
- Reber K., Knoepfler D., Karapaschalidou A., Krapf T. & Theurillat Th., «L'Artémision d'Amarynthos (campagne 2018)», *Antike Kunst* 62, 2019: σ. 145-152.
- Sackett L.H., Hankey V., Howell R.J., Jacobsen T.W. & Popham M.R., «Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey», *BSA* 61, 1966: σ. 33-112.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., «Έρευνα στην προϊστορική Αμάρυνθο και στη Μαγούλα Ερέτριας», *AEM* 28, 1989: σ. 91-104.
- Sapouna-Sakellarakis E., «Un dépôt de temple et le sanctuaire d'Artémis Amarysias en Eubée», *Kernos* 5, 1992: σ. 235-263.
- Theurillat Th. & Fachard S., «Campagne de fouilles à Amarynthos», *Antike Kunst* 50, 2007: σ. 135-139.

ABSTRACT

The sanctuary of Artemis Amarysia on the island of Euboea

Researching a lost temple

Karl Reber

Professor of Classical Archaeology
University of Lausanne
Director of the Swiss archaeological
School in Greece

Denis Knoepfler

Emeritus Professor
University of Neuchâtel and Collège
de France

Amalia Karapaschalidou

Director emeritus of the Ephorate
of Antiquities of Euboea

Tobias Krapf

Scientific Secretary of the Swiss
Archaeological School in Greece

Thierry Theurillat

Scientific Secretary of the Swiss
Archaeological School in Greece

Themes in Archaeology Magazine 2019, 3(2): 206 - 215

After 200 years of research, the location of the renowned sanctuary of Artemis Amarysia near Amarynthos on the island of Euboea has recently been uncovered by a team of archaeologists from the Swiss School of Archaeology in Greece in collaboration with the Ephorate of Antiquities of Euboea. Ongoing excavations on a 10'000 sqm site at the foot of Paleoekklisies hill have brought to light several buildings and remains dating from the Mycenaean to the Byzantine period. Since 2017, terracotta tiles stamped with the name of the goddess, but also inscriptions on stone including honorific decrees and treaties, one of which mentions the toponym of "Amarynthos", as well as several statue bases dedicated to Artemis, Apollo and Leto have brought conclusive evidence for the identification of this monumental complex as the Artemision of Amarynthos, until then known only by ancient sources.

Key words: Euboea, Sanctuary, Artemis, Amarynthos, Eretria, archeology, religion